

УДК 342.4

А. Крусян,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

«КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ДІЄ, КОНСТИТУЦІЙНА РЕФОРМА ТРИВАЄ» (ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК НАПРЯМ СУЧАСНОГО ЕТАПУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ)

Прийняття Конституції України у 1996 р. було сприйнято суспільством та навіть і частиною наукового співтовариства як завершення конституційної реформи, яка почалася з 1989–1990 рр. та характеризувалася активними пошуком конституційної моделі побудови майбутнього української державності. Масштабні конституційно-проектні роботи, бурхливі політико-правові події, наукові дискусії, політичні дебати та громадські обговорення – все це супроводжувало наполегливу працю над текстом нової Конституції суверенної України. У результаті 28 червня 1996 року о 9 годині 18 хвилин Верховна Рада України кваліфіковано більшістю голосів «за» прийняла Конституцію України. Водночас «попри всю важкість пройденого шляху конституційного реформування, прийняття Конституції – це лише (третій) етап конституційної реформи – створення першого наближеного нормативно-правової моделі майбутнього українського конституціоналізму» [1, с. 260], – зазначив провідний учений-конституціоналіст М. П. Орзіх. Одразу ж після прийняття Конституції М. П. Орзіх у низці своїх наукових праць обґрунтовує концептуальні положення щодо тенденцій подальшої конституційної реформи в Україні, при цьому слушно підкреслюючи: «Конституція України діє, конституційна реформа триває» [2, с. 42-46; 3, с. 41]. З моменту прийняття та впровадження Конституції України учений, спираючись на тезу «Не просить Бога про те, що може дати Конституція» [4]

та враховуючи, що «чинна Конституція України не має стійкої практики, досвіду послідовної її здійсненності» [5, с. 48], наводить обґрунтування теоретичного і практичного характеру щодо поступової системної конституційної модернізації з метою формування основ вітчизняного конституціоналізму [6]. Крім того, вчений у своїх трудах послідовно відпрацьовує методологічний алгоритм конституційних перетворень в Україні [5, с. 43-49]. Ці наукові положення мають «прямий вихід на практику» (М. П. Орзіх), є певним дороговказом щодо майбутніх конституційних перетворень (конституційної реформи та конституційної модернізації) та особливо актуалізуються в сучасних умовах.

Адже соціально-політичні події, що відбулися та продовжують відбуватися в Україні, детермінують необхідність проведення конституційних перетворень. Усвідомлюючи та підтримуючи закономірність продовження конституційної реформи в сучасних умовах, водночас слід акцентувати увагу на тому, що необхідним є збереження всього того кращого, що є в чинній Конституції України. Водночас у стратегічних інтересах сучасного українського суспільства, з метою збереження, утвердження та розвитку української державності, формування вітчизняного конституціоналізму як мети конституційних перетворень необхідним є внесення змін до чинної Конституції України. Концепти внесення змін до Конституції України, виходячи з таких чинників сучасного конституційного

процесу, як утвердження стабільності та забезпечення подальшого розвитку української державності, мають бути спрямовані на збереження єдності України, захист її територіальної цілісності, відновлення народної довіри до органів публічної влади, зміцнення народовладдя.

Це актуалізує питання щодо необхідності модернізації системи публічної влади у напрямі наближення до європейських стандартів з метою інтеграції у європейське співтовариство. Так, відповідно до статті 3 «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» [7] (Угоду ратифіковано Законом України від 16.09.2014 № 1678-VII [8]), «верховенство права, належне врядування (виокр. – Авт.), боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом, сприяння сталому розвитку і ефективній багатосторонності є головними принципами для посилення відносин між Сторонами». Крім того, стаття 4 цієї Угоди передбачає, що «цілями політичного діалогу між Сторонами, окрім інших, є «зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та *доброго врядування* (виокр. – Авт.), прав людини та основоположних свобод, у тому числі прав осіб, які належать до національних меншин, недискримінації осіб, які належать до меншин, і поваги до різноманітності, а також внесок у консолідацію внутрішніх політичних реформ». Упровадження цих положень детермінує необхідність децентралізації публічної влади у контексті євроінтеграційних процесів в Україні. При цьому важливим є врахування досвіду зарубіжних країн, оскільки, як слушно наголошує М. П. Орзіх, один з аспектів «розуміння євроінтеграції України – використання досвіду деяких європейських країн, досить близьких Україні за геополітичним положенням, політичною ситуацією, економічною

орієнтацією і ресурсним потенціалом, політичною культурою» [9, с. 60-61]. Щодо процесів децентралізації, то тут доречним є досвід Польщі, про що слушно наголосив Президент України у своєму виступі на першому засіданні Конституційної Комісії, пропонуючи, «щоб модель децентралізації базувалася на польському досвіді, щоб ми не винаходили велосипед і не наступали на граблі» [10].

Безумовно, врахування досвіду зарубіжних країн, зокрема Польщі, є практично доцільним. Водночас децентралізація публічної влади в Україні залишається предметом наукових дискусій. За наявної варіабельності думок щодо сутності та змісту децентралізації влади слід відзначити, що, зважаючи на конституційно-правові реалії та конституційно-проектні роботи, ґрунтуючись на теорії децентралізації публічної влади та управління, можна зробити висновок, що проявом децентралізації влади в сьогodнішній Україні має стати розширення повноважень місцевого самоврядування та надання місцевому самоврядуванню певної компетенційної самостійності в межах унітарного державного устрою України, що для сучасної України має стати як стабілізуючим фактором, так і фактором її сталого піднесення. Це обумовлює внесення відповідних змін до Конституції України, пов'язаних із переглядом компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування, оновленням територіальної організації влади. При цьому в якості науково-практичного алгоритму конституційних перетворень у контексті децентралізації є концепція М. П. Орзіха щодо «структури відносин центру-місць», що є «конституційно оформленою децентралізацією управління зі збереженням меж керованості країни: трансформація суверенних прав держави в самоврядні права територіальних колективів (громад), статутне фіксування двох рівнів публічної влади – державної і самоврядної, що використовує розповсюджений, особливо на американському континенті,

принцип: територія керується більше ніж одним урядом» [9, с. 277].

Саме таку цілеспрямованість має проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а від 01.07. 2015 (далі – Законопроект)[11], який визнано Конституційним Судом України таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України [12]. Метою запропонованих Законопроект змін є «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація повною мірою положень Європейської хартії місцевого самоврядування, принципів субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності місцевого самоврядування» [13]. Отже, Законопроект запропоновані не тільки зміни щодо децентралізації державної влади в Україні та посилення конституційно-правового статусу місцевого самоврядування, але й окремих положень Конституції України щодо адміністративно-територіального устрою.

Адміністративно-територіальний устрій є територіальною основою організації і діяльності органів публічної влади на місцях та, відповідно, підґрунтям її децентралізації. Тому проблеми адміністративно-територіального реформування набувають особливого значення в сучасних умовах. Перш за все, це пов'язано із тим, що існуючий адміністративно-територіальний поділ вже не відповідає політичним і соціально-економічним реаліям, що склалися в Україні, і, передусім, вимогам побудови конституційної держави на засадах принципів конституціоналізму. На сучасному етапі конституційного процесу необхідним є створення оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою, яка відповідатиме нинішнім вимогам і ефективному вирішенню соціально-економічних та політико-правових завдань. Передусім, від цього залежить ефективність здійснення міс-

цевого управління, оскільки недосконалість адміністративно-територіального устрою, незабезпечення принципу децентралізації публічної влади негативно впливають на здатність системи публічної влади ефективно надавати державні і громадські послуги, на встановлення балансу центру та місцевих органів публічної влади.

Необхідним є пошук такої конституційної моделі адміністративно-територіального устрою України, що передбачала б значну децентралізацію публічної влади. Відповідно до Законопроекту, адміністративно-територіальний устрій України більше не буде ґрунтуватися на засадах «поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади» (чинна редакція ст. 132 Конституції України). Адже передбачено, що «адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування ...» (зміни до ст. 132 Конституції України). Законопроект запропонована система адміністративно-територіального устрою, яку складають адміністративно-територіальні одиниці: громади, райони, регіони (зміни до ст. 133 Конституції України). Підтримуючи концепт визначення громади як «первинної одиниці у системі адміністративно-територіального устрою України», водночас слід відзначити нагальну потребу щодо найскорішого прийняття профільного закону (законів) про порядок утворення, ліквідації, встановлення і змін меж громад, районів, областей, поселень.

Децентралізація публічної влади є можливою за умови оптимального розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Таке розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування у контексті децентралізації має відбуватися на основі певних принципів. По-перше, це принципи цілеспрямованості функціонування публічно-самоврядної влади, що діє в

інтересах місцевого населення, та субсидіарності (відповідно до п. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р., «місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення»; відповідно до п. 3 ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування, «публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тими чи іншими повноваженнями інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії»). По-друге, це принцип відповідності повноважень органів місцевого самоврядування обсягу їх фінансового забезпечення (відповідно до п. 2 ст. 9 Європейської хартії місцевого самоврядування, «обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування відповідає повноваженням, передбаченим конституцією або законом»).

Так, Законопроектом теоретично логічно та практично доцільно закріплюється створення виконавчих органів (виконавчих комітетів) районних і обласних рад (зміни до ст. 140 Конституції України). Крім того, суттєвим щодо утвердження та розвитку місцевого самоврядування є укріплення його матеріальної та фінансової основи (зміни до ст. 142 Конституції України). Вирішення питання фінансової децентралізації має важливе значення. Звідси доцільно конституційно закріпити, що для забезпечення розвитку та здійснення своєї компетенції місцевому самоврядуванню гарантується фінансова самостійність у межах, визначених Конституцією і законами України. Ця пропозиція ґрунтується на теорії фінансової децентралізації. Так, польський учений Є. Рушковський, аналізуючи територіальну децентралізацію, виокремлює три її системотворчі компоненти [14, с. 163]: децентраліза-

цію політичну; децентралізацію адміністративну; децентралізацію фінансову, що передбачає наявність власних фінансових та матеріальних засобів і означає здійснення правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження фінансовими ресурсами, які перебувають у власності громад.

Законопроектом передбачено, що виконавчу владу в областях і районах, у Києві та Севастополі здійснюють префекти, які призначаються та звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Аналіз повноважень префектів (зміни до ст. 119 Конституції України) надає підстави визначити такі їхні конституційні функції: наглядова – здійснюють нагляд за додержанням Конституції і законів України органами місцевого самоврядування та територіальними органами центральних органів виконавчої влади (п.п. 1, 2 ст. 119); координаційна – координують діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади (п. 2 ст. 119); виконавча – забезпечує виконання державних програм (п. 3. ст. 119); організаційна – спрямовують і організують діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади та забезпечують їх взаємодію з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного чи надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації (п.4 ст. 119). Безумовно, що з метою децентралізації державної влади практично необхідною та теоретично обґрунтованою є ліквідація органів виконавчої влади на рівні областей та районів (місцевих державних адміністрацій). Водночас вживання у тексті Конституції іншомовного терміна «префект» уявляється практично недоцільним та невдалим у контексті теорії та вітчизняної практики правотворчої юридичної техніки (зокрема, в аспекті створення «національних» (україномовних) конституційних формулювань).

Крім того, з метою ефективного та оптимального здійснення виконавчої влади на місцях необхідним є інститут делегування повноважень. Конституція

України відповідно до чинної редакції ст. 143 передбачає, що «органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади». Законопроект пропонується цю частину статті викласти в редакції: «Виконавчим органам місцевого самоврядування громади, виконавчим комітетам районної, обласної ради відповідно до закону можуть бути делеговані окремі повноваження органів виконавчої влади». Звідси можна зробити висновок, що конституційно буде допустима («відповідно до закону») можливість делегування повноважень органів виконавчої влади не тільки через надання законом повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування, але й через делегування повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування на підставі договору.

Думається, що договірна форма надання повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування є більш прийнятною, ніж нормативна форма делегування повноважень. У сучасних умовах здійснення в Україні конституційної реформи, побудови демократичної, правової держави і формування інститутів громадянського суспільства юридична значущість публічного договору в конституційно-правовому механізмі зростає, передусім, як спосіб диспозитивного (координаційного, реординаційного) регулювання суспільних відносин. На відміну від жорсткого імперативу, що не залишає можливості вибору варіантів поведінки, диспозитивна форма дає потенціал сторонам самостійно визначати напрями досягнення поставленої мети, встановлювати взаємні права та обов'язки на основі консенсусу. Безумовно, договірна свобода не є абсолютною, безмежною – навпаки, відбувається взаємне обмеження свободи договірних сторін. Це – добровільне самообмеження договірної свободи через узяття на себе договірних зобов'язань.

Тому очевидно, що сфери договірних відносин у конституційному праві України мають розширюватися. Виділення і конституційне закріплення двох рівнів публічної влади – державної і публічно-самоврядної – припускають можливість виникнення стабільних, договірних відносин, зокрема, між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, оскільки нормативна форма надання повноважень, по суті, має директивний, наказовий характер, що суперечить принципу децентралізації публічної влади та самостійності місцевого самоврядування в системі публічної влади. Отже, надання (делегування) повноважень на договірній основі, через укладення компетенційних договорів – це одна з перспективних форм спільної діяльності цих органів з метою ефективного управління територіями за принципом децентралізації публічної влади. Однак у конституційному законодавстві відсутня дефініція публічного договору як угоди між суб'єктами конституційних відносин (конституційно-публічного договору). Крім того, нормативно не закріплено процедуру такої договірної роботи (порядок укладання, виконання), на відміну від інших галузей національного права. Так, Кодекс адміністративного судочинства України містить поняття адміністративного договору як дво- або багатосторонньої угоди, змістом якої є права та обов'язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією зі сторін угоди (ст. 3). Крім того, Цивільний кодекс України практично вперше легалізував як джерело права публічний договір (ст. 633 Цивільного кодексу України).

Таким чином, на доктринальному та нормативному рівнях необхідним є визначення правової природи і техніко-юридичних особливостей публічних договорів у конституційній сфері. Адже потенціал публічного договору, як універсального інструменту децентралізованого управління, зростає в сучасних умовах конституційних перетворень у

напрямі підвищення ефективності організації та здійснення публічної влади в Україні.

Особлива увага в Законопроекті приділена питанням забезпечення конституційної законності та захисту «державного суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки» (нова редакція ст. 144 Конституції України), що має актуальне значення особливо в сучасних складних соціально-політичних умовах в Україні. Із цією метою пропонується введення інституту «тимчасового державного уповноваженого» (див.: зміни до ст. 144 Конституції України). Крім того, передбачено, що у разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради такими, що не відповідають Конституції України, Верховна Рада України за поданням Президента України достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначає позачергові вибори в порядку, визначеному законом (зміни до ст. 144 Конституції України). Думається, що конституційне закріплення обов'язковості проведення спеціалізованого конституційного контролю (Конституційним Судом України) у даному випадку (зміни до ст. ст. 144, 150 Конституції України) є не тільки теоретично обґрунтованим, але й практично доцільним задля забезпечення конституційної законності та відповідає теорії і практиці сучасного конституціоналізму. Звідси вважаємо, що таке розширення повноважень Конституційного Суду України буде сприяти посиленню захисту не тільки юридичної, але й фактичної Конституції. М. П. Орзіх, аналізуючи проблему захисту чинної Конституції України, слушно зазначає, що в сучасних умовах, «по-перше, актуалізується захист Конституції на рівні національної безпеки, яка представляє «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх загроз ...»; по-друге, звертається увага на якісну новизну підходу до захисту Конституції

«в умовах нестабільності нашого життя і спробах неправомірних зовнішніх впливів» (Л. Кучма)» [5, с. 45].

Резюмуючи викладене, слід констатувати, що основними очікуваними результатами конституційних перетворень на сучасному етапі конституційної реформи в Україні є трансформація публічної влади у напрямі її децентралізації з метою демократизації державного управління, підвищення ефективності місцевого самоврядування та, відповідно, посилення публічно-самоврядної влади, що в сучасних умовах для України є гарантіями збереження її територіальної цілісності, стабілізації соціально-політичної ситуації та водночас конституційно-правовим підґрунтям подальшого розвитку України як демократичної правової держави.

Разом із тим досягнення цих очікуваних результатів можливе за умови прийняття цілої низки нормативно-правових актів для впровадження конституційних положень щодо децентралізації у конституційні реалії. Наприклад, необхідним є внесення відповідних змін: до Закону України «Про місцеве самоврядування», до Закону України «Про органи самоорганізації населення», до Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (нова редакція) щодо приведення у відповідність до європейських принципів публічної служби; прийняття таких законів, як «Про місцевий референдум», «Про місцеві органи виконавчої влади», «Про внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України» в частині децентралізації фінансів, зміцнення матеріальної та фінансової основи місцевого самоврядування тощо. І тут знову ж таки слушним є теза М. П. Орзіха: «Конституція України діє, конституційні перетворення тривають...».

Ключові слова: Конституція України, конституційна реформа, конституційні перетворення, децентралізація публічної влади, адміністративно-територіальний устрій, місцеве самоврядування, публічний договір, делеговані повноваження.

Стаття присвячена аналізу наукових концепцій відомого ученого-конституціоналіста М. П. Орзіха щодо питань конституційної реформи з урахуванням сучасних політико-правових подій в Україні. Відзначено, що нормативним підґрунтям конституційних перетворень є Конституція України, яка потребує оновлення. Концепти внесення змін до Конституції України, виходячи з політико-правових реалій сучасного конституційного процесу, мають бути спрямовані на збереження єдності України, захист її територіальної цілісності, відновлення народної довіри до органів публічної влади, зміцнення народовладдя. Здійснено аналіз основних положень проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а від 01.07. 2015. Резюмовано, що основними очікуваними результатами конституційних перетворень на сучасному етапі конституційної реформи в Україні є трансформація публічної влади у напрямі її децентралізації з метою демократизації державного управління та підвищення ефективності місцевого самоврядування.

Статья посвящена анализу научных концепций известного ученого-конституционалиста М. П. Орзиха относительно вопросов конституционной реформы с учетом современных политико-правовых событий в Украине. Определено, что нормативным основанием конституционных преобразований является Конституция Украины, которая нуждается в обновлении. Концепты внесения изменений в Конституцию Украины, исходя из политико-правовых реалий современного конституционного процесса, должны быть направлены на сохранение единства Украины, защиту ее территориальной целостности, восстановление народного доверия к органам публичной власти, укрепление народовластия. Осуществлен анализ основных положений проекта Зако-

на Украины «О внесении изменений в Конституцию Украины (относительно децентрализации власти)» № 2217 от 01.07.2015. Резюмировано, что основными ожидаемыми результатами конституционных преобразований на современном этапе конституционной реформы в Украине является трансформация публичной власти в направлении ее децентрализации с целью демократизации государственного управления и повышения эффективности местного самоуправления.

The article is dedicated to the analysis of the scientific conceptions of the famous constitutional lawyer M.Orzikh, that are dealing with the problems of the constitutional reform in accordance with the modern political and legal innovations in Ukraine. The author defines that the legal basis of the constitutional transformation is the Ukrainian Constitution, which requires amendments. The concepts of the constitutional amendments, regarding both the legal and the political reality, should be directed to the protection of the unitary Ukraine as a state, to the protection of its territory, to the formation of the people's trust to the bodies of public power, to the strengthening of the people's participation in the decision-making (democracy). The author has provided the analysis of the main ideas of the Draft Amendments to the Ukrainian Constitution (Law of Ukraine 'On the Ukrainian Constitutional Amendments (about the power decentralization)' № 2217, July, 1, 2015. The author has resumed, that the main results of this reform at its' current stage are supposed to be as following: the transformation of the public power in the direction of it's' decentralization, to strengthen the democracy component in the state government and to make the local self-government more efficient.

Література

1. Орзих М.Ф. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право / М.Ф. Орзих, А.Р. Крусян. – К. : Алерта, 2006. – 290 с.

2. Орзих М.Ф. Новая Конституция Украины действует, конституционная реформа продолжается / М.Ф. Орзих // Юридический вестник. – 1996. – № 3. – С. 42–46.

3. Орзих М.П. Конституція України діє, конституційна реформа триває / М.П. Орзих // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 4-й річниці Конституції України (1-3 червня 2000 р., Закарпаття, Україна) ; Вища школа права при Ін-ті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Закарпатське відділення Фонду підтримки науки / Ю.М. Бисага (упоряд.). – Ужгород: Закарпаття, 2000. – С. 41–46.

4. Орзих М. Не просите Бога о том, что может дать Конституция / М. Орзих // Слово. – 1996. – 4 июля.

5. Орзих М.П. Конституційна модернізація та реформування: методологія співвідношення та науково-прикладне значення / М.П. Орзих // Право України. – 2012. – № 8. – С. 43–49.

6. Див.: Орзих М.П. Конституційна реформа в Україні : навч. посіб. / М.П. Орзих. – Одеса : Юридична література, 2003. – 128 с. (рос.мов.); Орзих М.Ф. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право / М.П. Орзих, А.Р. Крусян. – К. : Алерта, 2006. – С. 211– 289; Орзих М. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають / М. Орзих, А. Єзеров // Юридичний вісник України. – 2011. – № 26 (834). – 25 черв. – 1 лип.; Проблеми сучасної конституціоналістики. Випуск 2: Конституційні перетворення в Україні : навч. посіб. / М.П. Орзих, В.М. Шаповал, А.Р. Крусян [та ін.] ; за ред. М.П. Орзіха. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 432 с.

7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

8. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16 вересня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 40. – Ст. 2021.

9. Проблеми сучасної конституціоналістики. Випуск 2: Конституційні перетворення в Україні : навч. посіб. / М.П. Орзих, В.М. Шаповал, А.Р. Крусян [та ін.] ; за ред. М.П. Орзіха. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 432 с.

10. Виступ Президента України на першому засіданні Конституційної Комісії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-pershomu-zasidanni-konstitucij-35075>

11. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону від 01.07.2015 № 2217а [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.

12. Висновок Конституційного Суду України № 2-в/2015 від 30 липня 2015 р. у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=281892>

13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» № 2217а від 15.07. 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812

14. *Finanse publiczne a prawo finansowe. Wyd. 2 / C. Kosikowski, E. Ruskowski (red.). – Warszawa: Dom wydawniczy ABC, 2006. – 866 p.*